

MUMTOZ ADABIYOT NAMUNALARI TARJIMASI MUAMMOLARI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-28-278-285>

F.f.n., dots. Ergash OCHILOV,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi
[Tel: +998946204764;](tel:+998946204764)
E-mail: e-ochilov@mail.ru.

Annotatsiya. *Maqola qardosh xalqlar mumtoz adabiyoti namunalari tarjimasidagi muhim muammolardan biri – arabcha-forscha so‘z va iboralar tarjimasi bilan bog‘liq xato-kamchiliklar tahliliga bag‘ishlangan.*

Kalit so‘zlar: *mumtoz adabiyot, tarjimon, tarjima, so‘z, ibora, tusmol ekvivalent.*

Аннотация. *Статья посвящена анализу одной из важных проблем перевода образцов классической литературы братских народов – анализу ошибок и недостатков которые связанных с переводом арабо-персидских слов и словосочетаний.*

Ключевые слова: *классическая литература, переводчик, перевод, слово, фразеологизм, приблизительный эквивалент.*

Abstract. *The article devoted to the analysis of one of the important issue such as common mistakes in the translation of Arabic-Persian words and phrases which were used in the cognate nations classic literature*

Key words: *classical literature, translator, translation, word, phrase, idiom equivalent.*

Mumtoz asarlar tarjimasi bilan bog‘liq muammolar ko‘p bo‘lib, ularning aksariyati hali tadqiqot mavzusiga aylanmay, ochiq qo‘riq bo‘lib yotibdi. Mazkur maqolada biz ulardan bittasi – qardosh xalqlar mumtoz adabiyoti namunalari tarjimasidagi arab va fors tillaridan kirgan so‘z va iboralar tarjimasi bilan bog‘liq muammolar xususida fikr yuritmoqchimiz.

Ma‘lumki, turkiy xalqlar adabiyoti asrlar davomida arab va fors tillari hamda adabiyotining kuchli ta‘siri ostida rivojlangan. Binobarin, xuddi Navoiy, Bobur, Mashrab, Munis, Ogahiy asarlari kabi ularning tilida ham arabcha va forscha so‘z va iboralar ko‘p uchraydi. Aksar tarjimonlarimiz esa turk, ozar, turkman, qozoq, qirg‘iz, tatar, boshqird, qoraqalpoq tillarini bir qadar bilganlari holda, mazkur asarlarda qo‘llangan arabcha va forscha

soʻzlarni tushunmaydilar. Natijada aksar taxmin asosida ish koʻradilar. Bu tarjimalarda xato talqinlarning koʻpligi shundan. Bunday qusurlarni yaqin tillardan tarjima qiladigan deyarli barcha tarjimonlarimiz faoliyatida kuzatamiz. Jumladan, atoqli turkman shoiri va mutafakkiri Maxtumdul, mashhur ozar soʻz sanʼatkorlari Nasimiy va Voqif, qoraqalpoq yozma adabiyoti asoschisi Berdaq asarlarining barcha tarjimalarida shunday xato-kamchiliklarni koʻramiz. Xuddi shu narsa bizni ayni muammoni koʻtarishga undadi.

Mumtoz va zamonaviy adabiyot tarjimasining oʻziga xos tafovutlari bor. Mumtoz soʻz sanʼati namunalari tarjimasiga qoʻl uradigan tarjimon asliyat tilidan tashqari, yana arab va fors tillari, din va tasavvufdan ham muayyan darajada xabardor boʻlishi taqozo qilinadi. Chunki mumtoz adabiyot namunalari arabcha va forsha soʻzlar koʻp qoʻllanibgina qolmay, ular diniy va tasavvufiy istiloh va tushunchalardan ham xoli emas.

Yaqin tillardan tarjimada arabiy va forsiy soʻzlar tarjimasida toʻrt holatni kuzatamiz: birinchisi – oʻzi tushunmagan soʻzni bilib-bilmay notoʻgʻri talqin qilish, ikkinchisi – oʻquvchiga tushunarli-tushunarsizligidan qatʼi nazar soʻzlarni hech qanday sharhu izohsiz aynan qoldirish, uchinchisi – tarjimonning oʻzi tushunmagan soʻzlarni saqlab qolib, ularga izoh berishi, toʻrtinchisi – asrlar davomida maʼno doirasini toraytirgan yo kengaytirgan, baʼzida hatto oʻzgartirgan soʻzlarni oʻzicha qoldirish orqali oʻquvchini chalgʻitishdir.

Oʻtgan asr oʻrtalaridayoq Maxtumdul asarlarini birinchi boʻlib oʻzbek tiliga tarjima qilgan yirik tarjimashunos Jumaniyoz Sharipov uning “Yaman ishdir bugʻz bolmak er erden”, yaʼni “Mardning mardga kek saqlashi yaxshi emas” maʼnosidagi misrasi tarjimasida kek, gina, adovat, dushmanchilik maʼnosidagi arabcha “bugʻz” soʻzini “boʻgʻoz” deb tushunib, “Yomon ishdir boʻgʻoz boʻlmoq er erdan” tarzida mantiqsiz va bemaʼni tarjima qilgan edi. M.Ahmad esa ipak, shohi, nafis mato maʼnosidagi arabcha “qumosh” soʻzini “qamish” deb talqin qiladi: “Duzak turar al kumashың, sim zeriң” – “Aldash-chun olib chiq qamish, sim-zaring”. Koʻrinib turibdiki, bu yerda qamishning siymu zar (kumush va oltin) bilan sira ham aloqasi yoʻq. Aslida bu misra quyidagicha tarjima qilinishi kerak: “Tuzoq qurar mol-mato, siymu zaring”.

Muzaffar Ahmad turkman tilini boshqa tarjimonlarga qaraganda birmuncha yaxshi bilsa-da, fors-tojik tili va islomiy istilohlardan yetarli darajada xabardor emasligi uning tarjimalarida ham qator xatolarning kelib chiqishiga sabab bo'lgan. Chunki Maxtumquli she'rlarida forsiy-arabiy so'z va iboralar ham, diniy atama va tushunchalar ham nihoyatda ko'p ishlatilgan. “Xaydari safdar АЫ – shiri Xudаны gөrdym-ə” misrasi tarjimasida esa “sher” so'zi tushib qolishi natijasida Haydar Ali Xudoga aylanib qolgan: “Haydari safdori Ali Xudoni ko'rdim”. Bu yerda “safdar” so'zi ham “safdor” tarzida noto'g'ri qo'llangan bo'lib, u dushman safini tor-mor qiluvchi, majozan esa pahlavon, jangovar ma'nosini bildiradi va misraning mazmuni “Dushmanning dodini beruvchi Haydarni – Xudoning sherini ko'rdim” tarzidadir. Haydar – Hazrat Alining laqabi bo'lib, “sher” ma'nosini bildiradi. Bundan tashqari, M.Ahmad “hazoron” (minglarcha) so'zini – “hozirun”, “marg'zor” (ko'kalamzor)ni – “murg'zor” (qushzor), “kishti kor” (ekinzor)ni – “kasbu kor”, “taht us-saro” (er osti)ni – “taxti saro”, “besh” (ortiq, ziyoda)ni – “pesh”, “muqaddar” (taqdir qilingan, belgilangan)ni – “miqdor”, “mekem” (maqom)ni – “mahkam” deb noto'g'ri talqin qiladi va hokazo.

Maxtumqulining “ko'ngul” radifli g'azali tarjimasida M.Kenjabek “baxtim qorasidir” mazmunidagi “bag'ym siyasidir” jumlasini “boqtim: siyosiydir” deb o'zbekchallashtiradi:

Necha mæxrem binovalar tapdylar andan nova,

Manyg eden andan meni bag'ym syasydyr, kənul.

Necha mahram benavolar topdilar andin navo,

Man' edan andan meni boqdim siyosiydir, ko'ngul.

Holbuki, bunda forscha “siyoh” – “qora” so'ziga “i” egalik qo'shimchasi qo'shilib, “siyosi” – “qorasi” ko'rinishini olgan. Tarjimon esa uni “siyosiy” deb tushungan. Baxtning siyosiy yoki ijtimoiysi ham bo'ladimi?

Bu yerda “mahram” so'zi ham noto'g'ri qo'llangan – mantiqan u “mahrum” bo'lishi kerak. O'shanda baytning o'zbekchasi quyidagicha jaranglaydi:

Necha mahrum benavolar topdilar undan navo,

Menga man' etgan uni baxtim qarosidir, ko'ngil.

Tarjimonlar o‘zlari tushunmaganlari tufayli o‘xshashiga nisbat berib, mana bu ma’noni anglatga kerak deb taxmin bilan tarjima qiladigan so‘zlarni Z.Isomiddinov “tasmol ekvivalentlar” deb ataydi [3,161–163].

“Xayyat” – “bichiqchi” degani. Barcha tarjimonlar uni “hayot” deb noto‘g‘ri talqin qiladilar. Bu holni Abdumo‘min Jumaev va Jumanazar Zulpiev tarjimalarida ham ko‘ramiz: “Ma’ni bozorinda hayotga (?) do‘ndim, Shirin g‘azal to‘nin bichdim, yoronlar”. Bu tarjimonlar tarjimasida ko‘plab arabcha va forscha so‘zlar yo tarjimasiz qoldirilgan, yo buzib tarjima qilingan. Misol uchun, “so‘nggi, oxirgi” ma’nosida kelgan “xotam” (xatam) so‘zini Hotam deb kishi nomiga aylantirib yuboradilar. Hotam – saxiyliги bilan dong taratgan arab qabila boshliqlaridan biri. She’rda esa Muhammad alayhissalom xususida so‘z borib, uning payg‘ambarlarning so‘nggisi ekanligi aytilmoqda. Yoki arab tilidagi “saqar” (uchinchi do‘zaxning nomi) so‘zini “sahar”, “madd” (arab yozuvidagi harflarning ustiga qo‘yiladigan cho‘ziqlik belgisi)ni – “matn” deb tarjima qilishadi. “Qolu maqol” (“galmagal”) – “gap-so‘z, bahs, tortishuv, janjal” ma’nosini bildirib, uni bir marta ham to‘g‘ri tarjima qilishmagan: “toshqin sel”, “ozurda hol”, “bemahal” deb har gal noto‘g‘ri talqin etishgan. Forscha “zer” (ost, tag, tub)ni – “zirh”, “marg‘zor” (murgzor) – “maysazor, ko‘kalamzor” ma’nosidagi so‘zni “murg‘zor” – “qushzor (tovuqzor)” deb berishadi. “Kohi” (“gexi”) – “somon” so‘zini “gohi” deb o‘girishadi va hokazo.

A.Boyqo‘zиеv Voqifning quyidagi baytida “ro‘y” – “yuz” so‘zini “ruh” deb o‘qigan:

Hasratinda za’farona do’nsa ro’yim, yo’x ajab,

Qo’yumush hijronda mani, bir gul’uzorim galmamish.

Hasratida za’farona do’nsa ruhim, ne ajab,

Kuydirib hijron o’tida guluzorim kelmamish.

Baytda hijronda qolgan oshiqning diydor hasratida yuzi za’faronga aylanishi, ya’ni sarg‘ayib, so‘lg‘in bir holga kelishi tasvirlangan. Tarjimada esa “yuz” o‘rnini “ruh” egallaydi. Ruh esa moddiy narsa bo‘lmay, uning sarg‘ayishi mumkin emas.

Quyidagi misrada yashnab turgan, tarovatli gul ma’nosidagi “guli serob” birikmasini tushunmay “guli sir ob” tarzida qo‘llaydiki, undan bir

narsani tushunib bo‘lmaydi: “Orazing istar, guli serobi go‘rmaz go‘zlari” – Orazing istar, guli sir obni ko‘rmas ko‘zlari”.

Tarjimada talqin va so‘zning o‘rni beqiyos: o‘zing ma’nosini to‘g‘ri anglab ololmagan matnni o‘quvchiga to‘g‘ri yetkazib berolmaysan. Birgina topib qo‘llanilgan so‘z uzukka mos ko‘zday matnning husnini ochib borishi, noto‘g‘ri ishlatilgan so‘z esa mazmunni xiralashtirishi, hatto butunlay buzib yuborishi mumkin. Mumtoz shoir sifatida Maxtumquli o‘z asarlarida ko‘plab arabiy, forsiy so‘zlarni qo‘llaganki, ularni tarjimasiz aynan qoldirish o‘zini oqlamaydi:

*Magtimgulı aydar Xaka setayısh,
Xer myshgil ishime sen-sen kyshayısh,
Gijeyu-gyndizge berip nemayısh,
Xurshyt ile maxı-taban yaratdı.*

Mirzo Kenjabek tarjimasi:

*Maxtumquli aytar Haqqa sitoyish,
Har mushkul ishimga sensan kushoyish,
Kechayu kunduzga berib namoyish,
Xurshid bilan mohitobon yaratdi.*

Bu yerda qofiya bo‘lib kelgan “sitoyish”, “kushoyish” va “mohitobon” so‘zlarining birortasi hozirgi o‘quvchiga tushunarli emas, yana hech bir zaruratsiz “xurshid” so‘zini ham aynan qoldirgan – qofiya bo‘lib kelmagani uchun uni bermalol “oftob” yoki “quyosh” so‘zlaridan biri bilan almashtirish mumkin edi. Bundan tashqari, bu yerda “namoyish” so‘zi ham biz tushungandan boshqacha ma’noda kelayapti: kechayu kunduzni shu holda yaratdi, bir-biriga bog‘liq qilib qo‘ydi va hokazo. Bunday hollarda qofiyalarni almashtirish, ya’ni ularni o‘zbekchalashtirish taqozo qilinadiki, bu butun bandning tuzilishini o‘zgartirish, boshqacha aytganda, she’rni chinakamiga tarjima qilish degani bo‘ladi. Bu esa, tabiiyki, ter to‘kish, zahmat chekish, ijodiy izlanishni talab etadi [11,74]. Qardosh tillardan tarjimada tarjimonlarimiz ko‘pincha ana shu oddiy haqiqatni tushunib yetmaydilar yoki istamaydilar, balki buni ortiqcha, keraksiz ish deb hisoblaydilar. Holbuki, mana bunday “tarjima” qilib, har bir tushunarsiz so‘zga matn ostiga izoh bergandan ko‘ra, asliyatning o‘zini zarur sharhu izohlar bilan nashr etgan yaxshi emasmi?

Bir tørt atlı geldi, barı sebzebaz,

Asaları yashıl, atı teblebaz...

Mirzo Kenjabek tarjiması:

To‘rtta otliq keldi, bari sabzaboz,

Asolari yashil, oti tablabez...

Ko‘rinib turganidek, bu yerda bor-yo‘g‘i ikkitagina so‘z o‘zbek o‘quvchisiga tushunarsiz bo‘lib, tarjimon esa o‘shalarni ham tarjima qilish o‘rniga aynan qoldirib, matn ostida izoh bergan: sabzaboz – yashil kiyimli, tablabez – o‘ynoqi.

“Agar yaqin tillardan tarjima – matnda mavjud barcha **tanish** so‘zlarni o‘z tilimizga o‘tkazib, **notanish** so‘zlarni satr ostida “izohlash”dan iborat bo‘lsa, o‘z-o‘zidan, tarjimaning bu turi nuqul nusxa ko‘chirishdan iborat ekan, degan xulosa kelib chiqadi. Basharti, chindan ham shunday bo‘lsa, yaqin tillardan tarjima qilib o‘tirishga hech qanday zarurat qolmaydi, desa ham bo‘ladi. Aslida esa, bunday emas. Qardosh tillar bilan ish ko‘rganda ham, qardosh bo‘lmagan tillarga murojaat etganda ham tarjimaning qoidasi bitta: asl nusxani boshqa tilga o‘tkazib – qayta yaratish” [11,73].

Afsuski, M. Kenjabek tarjiması uchun bu xos xususiyat: u ko‘plab fors-tojikcha, arabcha va qadim turkiy so‘zlarni aynan qoldirib, matn ostida ularga izoh berib ketaveradi.

Nasimiyning birgina “sig‘mazam” radifli mashhur g‘azali tarjimasida esa lomakon, kavnu makon, farsh, kofu nun, absam, bidoyat, zann, asanji, hashr, qumosh, raxt, bahr, muhiti a‘zam, kun-fakon, Tur, dahr, anjum, chor, panj, shash, shams, qamar, barot, ruhi ravon, tir, pir, javon, jovidon kabi 33 ta tushunarsiz so‘z o‘zbekchaga o‘girilmay aynan qoldirilgan. Chunonchi, quyidagi baytu misralarni tarjima deb bo‘larmikan:

*Arsh ila **farshu kofu nun**, manda bilindi jumla chun,*

*Kes so‘zingni va **absam** o‘l, sharhu bayona sig‘mazam.*

*Ham sadafam, ham injuyam, **hashru sirot asanjiyam**,*

*Buncha **qumoshu raxt** ila man bu do‘kona sig‘mazam.*

*Zarra o‘zim, quyosh o‘zim, **chor** ila **panju shash** o‘zim...*

***Tir** o‘zim, kamon o‘zim, **pir** o‘zim, **javon** o‘zim...*

Voqifning “Qurboniman men” nomli mashhur she‘ri tarjimasida ham “”siyah mo‘yli”. “oftob ro‘yli”, “jannat ko‘yli”. “yuzi sharli”, “gulzor barli”, “kun tal‘atli” iboralari na o‘zbekcha, na o‘quvchiga tushunarli. Bu tarjima emas, transliteratsiya bo‘lgan, ya‘ni bir yozuv harfidan boshqasiga

o‘tkazib qo‘yilgan. Holbuki, bu she‘r hofizlar soziga tushib, ularning repertuaridan mustahkam o‘rin egallagan. O‘ynoqiligi va jarangdorligi uchun xalq ham bu qo‘shiqni sevib tinglaydi.

Bu boradagi muammolardan yana biri shundaki, bir qator so‘zlar mumtoz adabiyotda boshqa, hozirgi tilimizda boshqa ma‘nolarda keladi. Tarjimada bu omilni hisobga olish kerak bo‘ladi. Masalan, “mehnat” so‘zini biz hozir asosan ish ma‘nosida qo‘llaymiz, holbuki, o‘tmishda u aynan shu ma‘nosida deyarli ishlatilmagan, balki mashaqqat, qiyinchilik; dard, g‘am; tashvish, balo ma‘nolarida istifoda etilgan. Xuddi shunday “hunar” so‘zi ham hozirgiday faqat “kasb” emas, balki fazilat, xislat ma‘nolarini ham bildirgan. “Yaqin” so‘zi esa haqiqat, to‘g‘ri, ishonchli degani, ya‘ni biz hozir tushunadigandek, uzoqning ziddi emas. “G‘ayrat” so‘zi rashk, hasad ma‘nolarini bildiradi. “G‘ash” so‘zi gard, g‘ubor; bulg‘anch, iflos ma‘nolarida qo‘llanadiki, biz uning faqat ko‘ngildagi noxushlik, dardu iztirob ma‘nolarini bilamiz. Tarjimonlarimiz esa masalaning shu tomoni bilan ko‘pda hisoblashmay, o‘z tarjimalarida ularni tarjima qilmay, o‘ziday qo‘llab ketaveradilar. Jumladan, Maxtumquli she‘rlari tarjimasida J.Jabborovning har gal “mehnat” so‘zini aynan qoldirishi shoir fikrining noto‘g‘ri talqin qilinishiga sabab bo‘lgan. Masalan: “Birovga beribdir qayg‘u-g‘am, mehnat...” – “Qayg‘u, mehnat bilan chiqadi joni...” Ko‘rinib turibdiki, har ikki o‘rinda ham g‘am va qayg‘uga ma‘nodosh so‘z qo‘llanishi kerak. M.Ahmad tarjimalarida ham bu holni ko‘ramiz (“Pes xotin boshga mehnatdir”). Yoki “e‘tibor” so‘zi hozir obro‘, qadr-qimmat ma‘nosida tushuniladi. Holbuki, mumtoz she‘riyatda u ko‘pincha ishonch, e‘timod ma‘nosida keladi. Shunday ekan, Maxtumqulining “Ömre ыгытыр yok, nege yatыp sen?” misrasini “Umrğa e‘tibor yo‘q, nega yotibsän?” (M.Ahmad) tarzida emas, balki “Umrğa e‘timod yo‘q, nega yotibsän?” deb tarjima qilgan maqsadga muvofiq. Yoki “haromi” so‘zi o‘tmish adabiyotida “g‘oratgar, yo‘lto‘sar, hiylagar” ma‘nosida qo‘llanib, hozirgi o‘quvchi uni deyarli “zino mahsuli bo‘lgan bola” ma‘nosida tushunadi va haqorat so‘z deb biladi. Shunday ekan, tarjimada bu so‘zni aynan qoldirish o‘zini oqlamaydi:

*Yej badi-säba, mändan ilät jarä säлами,
Shol gämzäläriäerbädäwu, yejni härami.*

Ey bodi sabo, mandan elit yora salomi,

Ul g'amzalari shu'badachi, ko'zi haromi.

Tahlillar mumtoz adabiyot namunalari tarjimasini bilan bog'liq muammolarni sinchiklab o'rganish va ularni hal qilish yo'llarini ko'rsatish muhimligini ko'rsatadi.

Xulosa. Ma'lumki, qardosh xalqlar so'z san'atidan faqat zamonaviy adabiyot namunalari emas, balki mumtoz adabiyot namunalari ham tarjima qilinadi. Mumtoz adabiyotga oid asarlar tarjimasiga qo'l uradigan tarjimon esa asliyat tilidan tashqari arab va fors tillarini ham bir qadar bilishi, mumtoz poetika asoslari, xususan, aruz vazni va badiiy san'atlardan ham u yoki bu darajada xabardor bo'lishi, islom ta'limoti va tasavvuf falsafasidan ham ozmi-ko'pmi tasavvur hosil qilishi, bugina emas, o'zbek mumtoz adabiyotini ham yaxshi bilishi va yana hammasidan muhimi, uning o'zida mumtoz adabiyot ruhi bo'lishi taqozo etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Воқиф. Танланган асарлар (Миртемир, Шухрат, Ж.Жабборов таржималари). – Тошкент, 1969.
2. Имадэддин Нэсими. Сечилмиш эсэрлэри. – Баки, 1973.
3. Исомиддинов З. “Алдоқчи сўзлар” билан баҳс \ \ Таржима санъати (Мақолалар тўплами). 5-китоб. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
4. Махтумқули. Танланган асарлар (Ж.Шарипов таржимаси). – Тошкент: “Фан”, 1958.
5. Махтумқули. Сайланма (М.Кенжабек таржималари). – Тошкент, 2004.
6. Махтумқули. Дунё ўтиб борадир (Ж.Шарипов, Ж.Жабборов, М.Кенжабек, М.Аҳмад, Э.Очилов таржималари). – Тошкент: “Шарқ”, 2007.
7. Махтумқули. Сайланма (А.Жумаев, Ж.Зулпиев таржималари). – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2008.
8. Магтымгулы. Шыгырлар. Үч томлук – Ашгабат, 1992–1994.
9. Мулла Паноҳ Воқиф. Сечилмиш эсерлари (араб ёзувида). – Баку, 1968.
10. Насимий. Асарлар (Миртемир, Х.Расул ва А.Қосимовлар таржималари). – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.
11. Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1978.
12. www-kh-davron.uz
13. Khudoyorovich, K. K., Rasuljanovna, I. N., Khalmuratovna, R. Z., & Eshkobilovna, K. D. (2020). The Issues of Word Choice in Fiction Translation. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(04).